

PRVI FIGURALNI KAPITEL U DUBROVAČKOM SREDNJOVJEKOVLJU

I g o r F i s k o v i ć

UDK:73.033.4(497.584Lokrum)

Izvorni znanstveni rad

Igor Fisković

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

Članak izvještava o nalazu jedinstvenog kapitela na otočiću Lokrumu, izvorno pripadajućeg opremi romaničke crkvi benediktinskog samostana. Ima oblik krnje i spljoštene piramide, a sa svih strana figuralne prizore u plitkom reljefu, pa spada vrsti »historiziranih kapitela«, kakvih na našoj obali inače nema. Pretpostavlja se da je bio u sastavu nestale visoke i šuplje ograde prezbiterija kao rad slabo izučena majstora dljijeta po predlošku iz nekog ilustriranog kodeksa. S obzirom na izostanak čistog stila i pomalo rustični izričaj, pripisuje ga se anonimnom članu redovničke zajednice iz 13./14. stoljeća, kao mogući dokaz umjetničkog stvaralaštva samih benediktinaca.

Zamjetne količine visoko kvalitetne kamene skulpture pleternog izričaja na hrvatskoj obali su potaknule, pa i obilježile u istom prostoru rana manifestiranja čuvstva i govora romanike. Prve su njihove naznake bile definirane pojavom različitih prikazbi ljudske figure koje na dvoplošno još klesanom namještaju crkava u 11. stoljeću nadvladavahu geometrijsko-apstraktne motive arhaičnog postanja.¹ Slično se i u čitavoj Europi kiparstvo otvaralo kreativno vitalnijoj kulturi koja je tražila i iznalazila vlastite medije za razlaganje ne samo vjerskih istina nego i zbiljno-povijesnih sadržaja u plastično sve življoj obradi. Time se posebice obistinjavalo široke težnje Grgurijanske reforme za realističnijim izražavanjem, dakle vizualno čitkim i što uvjerljivijim potvrđivanjem trijumfa katolištva prema uzrečici o umjetnosti kao »služavci Crkve«.²

¹ I. Petricioli, *Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji*, Zagreb, 1960.

² Vidjeti: I. Fisković, *Reljef kralja Petra Krešimira IV.*, Split 2002.

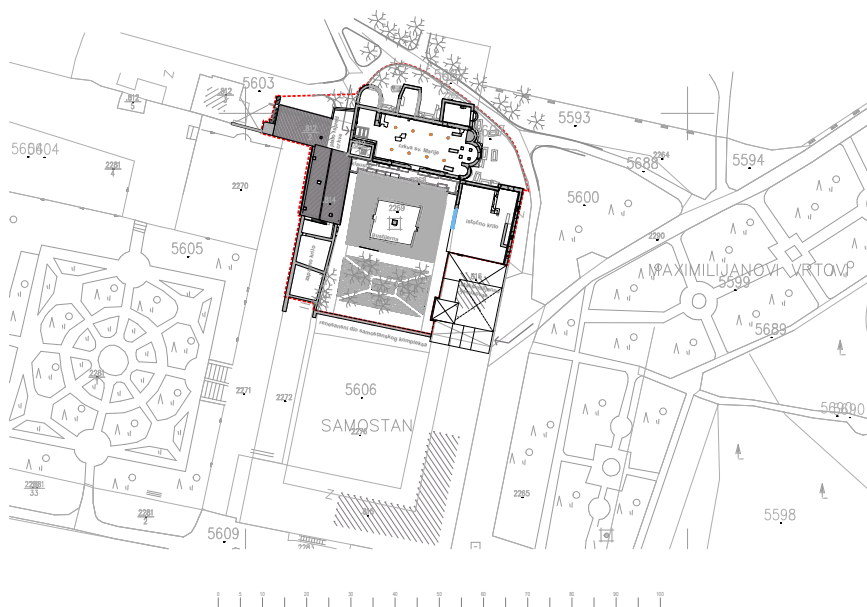
U 12. pak stoljeću uz napredak intelektualne svijesti kao i svekolikog razvoja društva poteklo je humanije promišljanje stvarnosti, što je utjecalo i na promicanje nove likovnosti u kojoj je prikazivanje čovječjeg lika postalo glavnom temom. Jedan od pokazatelja tog procesa bili su »historizirani« kapiteli na stupovima arkada lađa i galerija obrednih bazilika, nazvani tako po reljefnim prikazima *historia* iz Novog zavjeta ili životopisa svetaca,³ nadalje Kristološkog ciklusa kao najčešćeg sadržaja sakralne umjetnosti. No u našoj zemlji primjera takvih kapitela nije bilo poznatih do nedavnog nalaza jednog izrazitog, a prilično osobitog na otočiću Lokrum pred Dubrovnikom, gdje 1023. godine bijaše osnovan samostan »crnih benediktinaca«.⁴ Taj je poživio čitav srednji vijek kao sjedište važne opatije dok nije stradao u razornom potresu 1667. godine, te spletom inih okolnosti bio pretvoren u osudno dokumentiranu ruševinu.

Na tim podlogama raste značenje kapitela kao prave »poslastice« domaćoj povijesti umjetnosti, pa njegovu obradu prilažem zborniku u čast kolege Nenada Cambija, koji nas je zadužio brojnim novim spoznajama o antičkim starinama. Naročito plodno se je bavio rimskim kiparstvom, te se čini prikladnim da mu posvetim tematski srodnu dopunu znanja o srednjovjekovnom u podneblju zajedničkog nam zavičaja. Usto je zanimljivija i sama priča o otkriću jedinstvenog artefakta u okružju velike romaničke crkve *Sv. Marije* zaslugom nekoliko osoba humanističke orijentacije. Naime, mladi je povjesničar umjetnosti Ljubo Gamulin u ostavštini svojeg djeda dr. sc. Tome Gamulina - dugo voditelja Biološkog instituta HAZU na Lokrumu - našao fotografiju jednog u neki zid ugrađenog reljefa s više primitivno oblikovanih likova. Držeći da potječe s Lokruma, blijeđu je snimku dao voditeljici zahvata obnove spomenika na otočiću d.i.a. Zvezdani Tolja, koja mi ju je pružila na uvid, te sam se prisjetio da sam istu jednom vidio u arhivu svojeg oca, ali se zagubila. Pojasnila mi se njezina putanja budući da je Tomo još iz mladosti prijateljevao sa Cvitom, te mu je valjda poklonio prije ili kasnije negoli je ovaj u svojem članku o lokrumskim spomenicima spomenuo isti reljefni ulomak.⁵ No spoznavši da bi uz neupitnu starost značio novinu u našoj baštini, preporučio sam da se obidu interijeri svih zgrada. Kako njih nije malo iz raznih faza romaničkog pa renesansnog samostana, a i ladanjskog sklopa iz 19. stoljeća, tek se je u drugoj potrazi ugledalo par majušnih lica visoko u sobi na prvom katu nikad dovršenoga ljetnikovca carske obitelji Habzburgovaca, koji se 1980.-ih bio počeo pretvarati u internacionalni Centar zagrebačkog Sveučilišta, ali je rat to prekinuo. Od granatiranja krovišta zjape urušena, no lociravši reljef i pokrenuvši mu vađenje, Zvezdana me je s radošću obavijestila da je posrijedi višestrani figuralni kapitel, koji je zbog opće vrijednosti preostalo predstaviti jav-

³ Za prvo definiranje fenomena u brojnim primjerima iz doba oko 1000. god.: A. Kingsley Porter, *Romanesque Sculpture of the Pilgrimage Roads*, I., Boston, 1923., te niz knjiga i studija koje slijede njegove teze.

⁴ I. Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj* – II / Split, 1964. i ostali autori ističu zasluge reda u hrvatskoj kulturi.

⁵ C. Fisković, »Lokrumski spomenici«, *Bulletin zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, XI - 1 / 2, Zagreb 1963., 48, bilj. 4. Razabravši u »primitivnom radu« sićušna lica Gospe sa sinom dvojio je potječe li iz 11. ili 14. stoljeća.

Benediktinski samostan na Lakrumu, situacija

nosti.⁶ Učinio sam to pred građanima Dubrovnika i mojim studentima iz Zagreba, upravo uposlenima od župe *Sv. Marije Velike* na katalogizaciji krotovina razne kamene plastike zabačenih od arheološkog iskopavanja prvostolnice unatrag par desetljeća.⁷ Taj je vijugavi put doveo do ovog članka u kojem nije moguće iskazati zaključna gledišta jer nisu okončana proučavanja, što bi uz izvorni položaj nesporno zagonetnog umjetničkog djela trebala utvrditi njegovo datiranje, a možda i pripadnost nekom određenom stvaralačkom krugu.⁸ Sigurno je jedino da nije istodoban prvim vijestima o utemeljenju samostana, pa njegovoj cjelini valja pročešljati prošlost ne bismo li došli do ponekog podatka, koji bi odgovorio barem nekim pitanjima o iznimnom kapitelu.

Pri izboru toga puta valja unaprijed znati da je popraćen nemalim poteškoćama, jer se svako istraživanje Lokruma zapleće u dvojakosti pisanih i materijalnih izvora, a nema puno mogućnosti njihovih međusobnih provjeravanja. Jedni su, naime, vremenski kao i sadržajno jako raskidani, ustvari nespojivi, a povrh toga

⁶ Budući da je odmah predložila da ga objavim, posebno joj zahvaljujem i na ostaloj ustupljenoj građi.

⁷ Voditelji iskopavanja lokaliteta J. Stošić i I. Žile nisu za života dospjeli inventarizirati pokretnu građu, što je obavljeno tek s recentnim znanstveno-istraživačkim projektom koji su vodili prof. dr. Tin Turković i dr. sc. Maja Zeman s Odsjeka za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

⁸ Može se pomišljati na radionice aktivne oko benediktinskog sjedišta S. Angelo na Garganu, ali nažalost osim memorije iz jednog kratkog posjeta ne raspolazem literaturom za komparacije te se nadam nastaviti istraživanja.

neki još opterećeni i sumnjom da su krivotvoreni. Drugi su pak nedovoljno čvrsti ne samo zato što je iz ruševnih zgrada nemilice raznošeno sve što se moglo, nego i s razloga što arheološke spoznaje o njima nisu osustavljene. U tom smislu potraga za ishodištima po mnogome vanserijskog i svekoliko tajnovitog figuralnog reljefa odista nalikuje »traženju igle u stogu sijena«. Naime, već na prvi pogled on se ne povezuje s ničim na Lokrumu dostupnim, iako ne bi trebalo dvojiti da bijaše rađen za trobrodnu baziliku, kojoj ostaci strše usred sklopa benediktinskog samostana utemeljenog na samom početku zrelog srednjovjekovlja. No sakata građevina je po svim vidljivim elementima zasigurno mlađa od toga doba, dok tragovi starije crkvene arhitekture zasad nisu pronađeni,⁹ iako je jamče fragmenti kamene opreme ili liturgijskog namještaja, vezani uz konac »pleterne faze« kiparstva istočnog Jadrana i pripisani lokalnim radionicama iz 11. stoljeća.¹⁰ Usto se nije uspjelo spoznati kojem su dijelu kakve građevine pripadali i tu se zatvorio krug propitivnija izvornih stanja spomenika koji je Lokrum upisao među istaknutije lokalitete rane romanike u hrvatskom kulturnom prostoru.

Ujedno je razložito prihvaćeno da ti »ostaci ostataka« odgovaraju arhivskim vijestima o osnutku samostana sv. Benedikta 1023. godine posredstvom Dubrovčana uključenih u mreže vodećega crkvenog Reda,¹¹ a obiteljski vezanih s vrhom dubrovačke dijeceze. Riječ je o monahu Petru iz roda *Pecoralis - Pecorario* (kasnije Gozze - Gučetić), koji je s otočja Tremita uspostavio malu redovničku zajednicu okupivši nekoliko građana, te joj za starješinu postavio svećenika Leona. Na nju su pak Dubrovčani prenijeli brigu o Lokrumu kao važnoj točki obrane grada, računajući da će potpadajući centrali reda iz Monte Cassina u slučaju potrebe lakše povući ispomoć Svete Stolice.¹² Ta je strategija ojačana udjelom poglavarstva dubrovačke Crkve, koju je tada vodio nadbiskup *Vital* iz iste obitelji, nakon smrti 1047. sahranjen na Lokrumu,¹³ gdje se - dakle - spojilo više linija područnog

⁹ Vidjeti dokumentaciju recentnog konzervatorsko-istraživačkog projekta »Arheoplan« d.o.o. Dubrovnik, (voditelj Z. Tolja), napose: A. Marinković, »Povijesni pregled« kao i »Arhivski podaci o samostanu na Lokrumu«, što služe daljnjem tekstu uz povezivanja s drugim otprije objavljenim historiografskim spoznajama.

¹⁰ M. Jurković, »Prilog određivanju južnodalmatinske grupe predromaničke skulpture«, *Starohrvatska prosvjeta* III (=SHP), sv. 15, Split 1985. Mahom su to fragmenti zatečeni kao spolije u zidovima zgrada zapadnoga samostanskoga krila sagrađenoga zajedno s romaničkom crkvom. Broj im je dopunio I. Žile u *SHP* III, sv. 21., 1991., a slijedili su i novi nalazi.

¹¹ Zašumljeni i slabo obrađeni otočić je benediktincima predala civilna uprava Dubrovnika, a njihova postaja se nazivala *coenobium / monasterium S. Benedicti* do sredine 14. st., otkad se bilježi *monasterium S. Mariae lacromensis*, što bi eventualno moglo ukazivati na obnovu, pa i dorađivanja prvobitnog svetišta.

¹² Šire u zborniku »Dubrovački benediktinci« s istoimenog simpozija održanog u Dubroviku 2010. godine.

¹³ Sačuvao se epitaf: HIC REQ(ui)ESCIT VITALIS ARCHIEP(iscopu)S DOM(in)I THE-ODORI FILIUS, P(ro) CUI: A(ni)MA, HUMILIT(e) R ORA., ali mu se ne zna izvorno mjesto. U rukopisu A. Matijašević »Zibaldone« našao sam pak podatak da su njegovi zemni ostaci preneseni u naročito kiparski raščlanjeni sarkofag s grbom Gučetića u klaustru Male braće, što bi trebalo potvrditi da oni zaista vuku korijen iz roda *Pecorario*, tj. Ovčarevića.

Prizor Navještenja s likovima Gabrijela i Marije

života otkrivajući ulogu domaćih rodova u učvršćivanju njegova poretka. Ujedno se radilo o velikom, s Reformom rimske Crkve započetom pokretu učinkovitog sjedinjavanja nositelja njezine moći s voditeljima civilnih vlasti na dobrobit lokalnog društva. Odonda je uprava maloga grada otočki samostan držala vlastitom zadužbinom, dodjeljivala mu beneficije, pa zadugo imenovala i civilne prokuratore iz vlasteoskog staleža, čak određivala unutarnja prava monaha ili birala opate, te uglavnom skrblila o gospodarstvu, dok su neki opati neovisno od dubrovačkih nadbiskupa vršili crkvenu jurisdikciju u više župa iz okružja.

No, uz broj podataka što se ne tiču spomenika u užem smislu, isti je samostan iznjedrio jedan figuralno obrađeni kapitel koji ima povoda smatrati najstarijim u nas iz srednjeg vijeka dosad poznatima takve vrste, pa nalaže osvrt na moguće okvire svojeg postanka. S obzirom pak da kapitela toga tipa u Italiji gotovo nema,¹⁴ smjelo bi se pretpostaviti da mu je prvi poticaj došao iz Francuske kao zajamčene domovine invencije i produkcije »historiziranih«. ¹⁵ Ondje su ih ponajviše oblikovali za svetišta velikog hodočasničkog puta koji je doticao Cluny, znamenitu maticu benediktinaca na starom kontinentu, te varirali u inim područnim radionicama, tako da je postao jednim od odlučnih faktora prepoznavanja »škola« graditeljstva i kiparstva romaničkog nadahnuća.¹⁶ U tom je kontekstu vrlo intrigantno tipološko određenje lokrumskog, koji poput stotina većih ili manjih u

¹⁴ U razorenome Monte Cassinu ih više nema, čini se ni puno na Tremitima koji su imali važnu ulogu u povijesti Lokruma, ali skulpturom obiluje za tijekove jadranskih kulturnih veza i razmjena vrlo važni Monte Gargano sa svetištem Arhandela Mihovila, kojem se stalno hodočastilo s hrvatskih strana Jadrana.

¹⁵ A. Gardner, *Medieval Sculpture in France*, Cambridge 1931.; M. Schapiro, *Arte romanica*, Torino 1982.

¹⁶ Šire: H. Focillon, *Scultura e pittura romanica in Francia*, ed. Einaudi – Torino, 1972.

lađama i na galerijama inih crkava povezuje tradicionalni smisao kapitela s gibanjima likovne kulture u nizu epoha. Oni iz rimske antike, zvani »kompozitnima«, bijahu dekorativno oblikovani s dva reda akantusova lišća i simetrično nad njima razvedenim voluticama sa cvijetkom u sredini. Naredno, paleobizantsko doba je standardiziranome modelu dodalo još i kvadratične imposte svrhom jačanja tektonike i vizualne ritmičnosti redova jednakih stupova longitudinalne lađe obrednih bazilika. Obrazac se je dopunjavao unošenjem maštovitijih motiva svojstvenih ranom srednjovjekovlju, a stilistički artikuliranih za razne položaje u arhitekturi po dosta slobodnom, u biti antiklasičnom izboru apeninske kamenarske industrije.¹⁷ No uloga je monolitnog prijenosnika tereta zida iznad arkadnih lukova u okomicu stupa, kojem tvori plastični zaglavak u vidu jakog čvora, ostala uvijek ista.¹⁸ Najkonzicnije je izražena »kubičnim kapitelom«, koji su usvojile sve kršćanske zemlje, te uz razmještanje na konstrukciji arhitekture pokrivala reljefnim ornamentom. Na našem primorju u 11. stoljeću proširila se je izvedenica antičkog arhetipa s ostrim listovima akantusa ili palme poredanim oko cilindrične jezgre,¹⁹ i taj je kliše srodan prevladavajućima na čitavome Mediteranu. Globalno se tako posredstvom mijena nekoliko formula glavica stupova po kulturno-geografskim zonama zapadne Europe prati slijed stilskih razdoblja od kasne antike do romanike, a dalje predaje naturalizmu gotičkog ukusa, da bi ih renesansa vratila starorimskim predlošcima. Na nekom nepoznatom stupnju toga tijeka, na Lokrumu je netko ne baš jako vičan umjetničkom radu isklesao narativni kapitel bez ikakva ornamenta, koji bi mu prema općim pravilima odao užu stilsku pripadnost.

No svemu tome neovisno povijest Lokruma je odredila blizina Dubrovnika, a predaja isticala događanja oko povratka engleskog kralja Ričarda Lavljeg srca iz križarske vojne 1192. godine u Svetoj zemlji. Naime, tada mu je pri ulasku u Jadran brod bila zahvatila morska oluja, te se zavjetovao Bogorodici da će joj na mjestu spasenja sagraditi znatniju crkvu.²⁰ Po legendi je čvrsto tlo dotaknuo na Lokrumu, te tamošnjem samostanu donirao oveću svotu novca, koju je dubrovačka općina kao vlasnik otočića prebacila podizanju svoje prvostolnice.²¹ Međutim ima znakova da je s njome usporedno oblikovana druga po redu benediktinska cr-

¹⁷ Pregledno: *L'arte in Italia*, II. – III., ur. C. L. Ragghianti, Roma 1968.

¹⁸ Osim što - gledajući odozdo - zaključuje uzgon prve zone rasta građevine, na istoj točki također okuplja napon rasterećivanja gornje zone, te dvojakost svojih funkcija prevodi u estetski smišljenu formu ne zanemarujući na južnom Jadranu superiorne bizantske predaje, nazočnost kojih na artefaktu valja još dobro propitati.

¹⁹ M. Jurković, »L'architecture du premier art romain en Croatie«, *Hortus Artium Medievalium*, 6 / 2000.

²⁰ Sudjelovanje kralja Richarda I. u Trećem križarskom ratu u Palestini i taj događaj navode dvije engleske kronike s početka 12. st. ne zapisavši točna imena obalnih mjesta *Ilirije*. Svejedno je priču o Lokrumu prenosio niz istraživača – vidjeti: J. Lučić, »The Earliest Links between England and Dubrovnik«, u: *Dubrovnik's relations with England*, Zbornik simpozija iz 1977. g.: Faculty of Philosophy – University of Zagreb.

²¹ Tom donacijom sami su se Dubrovčani pohvalili u pismu papi tek 1590. g. (zabilježeno u D. Farlati, *Illyrici sacri*, VI.) Vjerodostojna je jer prvi podaci o podizanju romaničke stolnice u Gradu datiraju iz 1199. g. - vidjeti: D. Zelić, Dokumenti, izvori u: *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*, Dubrovnik – Zagreb, 2014., 537 i d., a zacijelo nije slučajno da se na njoj javljaju elementi iste geneze koje raskrivamo na istoimenoj lokrumskoj crkvi.

Lik sv. Josipa

kva, a naredna epoha hodočašća i putovanja svetačkih relikvija kao impulsa gradnji novih svetišta, ne bilježi neke zgode što bi izazvale gradnju skladne romaničke bazilike koju danas gledamo u ruševini. Jedva se išta znade o internom življenju uz nju opstajuće i skriptorijem opskrbljene zajednice reformnih redovnika,²² dok se iz arhivskih spisa saznaje za mnoge njezine zemljišne posjede kao i podložne joj manje benediktinske postaje raširene po okolnom teritoriju.²³ Lokrumski su opati sukcesivno postizali prestižna priznanja ne samo od osvojljene dubrovačke samouprave nego i od Svete Stolice,²⁴ a permanentni ugled samostana potvrđi-

²² Rozana Vojvoda u svojoj doktorskoj dizertaciji na osnovu analize fragmenata pisnih beneventanom od 11. - 13. st. koji se čuvaju u različitim dubrovačkim zbirnkama, te na osnovu analogije s književnom produkcijom drugih benediktinskih dalmatinskih samostana obrazlaže tezu o postojanju benediktinskog skriptorija na Lokrumu. R. Vojvoda, *Dalmatian illuminated manuscripts written in beneventan script and Benedictine scriptoria in Zadar, Dubrovnik and Trogir*, Central European University, Budimpešta, 2011., 101-174.

²³ I. Ostojić, *op. cit.* (4), 164. Osobito je tu značajan spomen u gradu usporedno vrlo važne crkve Sv. Stjepana.

²⁴ Njezini su opati, naime, stekli iz Rima dični naslov »mitronosnih« i prava vršenja pontifikalnih misa u katedrali makar ih je postavljala Općina, koja je u svoje zapovjedne svetkovine uvrstila Dan sv. Benedikta. Dosljedno su redovnici za svoje službe unutar grada dobili staru crkvu sv. Kuzme i Damjana (usp. I. Fisković, Crkvice sv. Kuzme i Damjana u

vahu sahranjivanja crkvenih i svjetovnih dostojanstvenika iz obližnjega grada, s čijim organizmom bijaše tijesno srastao.²⁵ Istodobno je razgranao svoje filijale, jednom čak zametnuo vlastitu kongregaciju Reda, ali se ta nije održala jer se protivila ustrojstvu i autoritetu područne metropolije.²⁶ Stoga povjesnica opravdano smatra lokrumski samostan otpočeka moćnim utočištem i duhovnog stvaralaštva u mikroregiji, ali je od očekivano velikog njegova umjetničkog blaga preostalo vrlo malo materijalnih dokaza, tako da i on dijeli gorki usud nekoć itekako agilnih nositelja kulture i pismenosti našeg primorja.

U kolopletu tih narativa vanumjetničke prirode, novopronađeni kapitel zaslužuje pozornost to jaču što mu ne odgovara nijedan od ulomaka više-manje istodobne kamene plastike iz okružja. Na otočiću, gdje benediktinsko sjelo bijaše stjecište vjerskih i kulturno-umjetničkih posezanja, našlo se je nekoliko odlično figuralno oblikovanih, pripadajućih opremi njegove glavne crkve. Mahom su objavljeni bez precizne identifikacije,²⁷ no iz više razloga se pretpostavlja da bijahu u sastavu velikog apsidalnog prozora, kojem se obris razabire sred vanjskog plašta vrlo pravilno s krupnim kvaderima složenog zida. Neizvjesno je kad mu je otvor zazidan, ali se predmnijeva da je tada s njegova okvira otrgnuta blago zaobljena kamena greda opletena reljefnom viticom loze ili akantusa i među stiliziranim njezinim lišćem razigranim životinjskim figuricama.²⁸ Njoj pak stilski odgovara mrežoliki vegetabilni ornament razlomljene reljefne ploče, odozdo lučno ocrtane kao da je pratila otvor višedijelnog prozora, kakvi su učestali na romaničkim crkvama u okružju Terre di Bari.²⁹ Usto je plastična struktura obaju tih radova bliska izričaju majstora Eustasija, koji je - došavši 1199. godine iz Tranija u Apuliji - klesao portale dubrovačke katedrale nalik odličnima iz njegova

središtu Dubrovnika, »Dubrovnik«, N.s. god. 8, 4, Dubrovnik 1997., 261-275) nadomak prvostolnice, unutar koje su pri svečanostima sv. Vlaha i svim drugim od važnosti pripadnicima samostana osigurana počasna mjesta. Sami su pak lokrumski opati stoljećima u Dubrovniku uvažavani kao prvi po rangu crkveni prelati poslije nadbiskupa.

²⁵ Tim je jači problem njezinih naizglednih stilskih retardacija u smislu održavanja elementa romanike na užtrb gotičkih, koji su na hrvatskom primorju tek krčili svoj put – u svakom slučaju sve uvjerava da postojeća crkva ne pruža precizne odgovore aktualnim pitanjima o kapitelu koji nas poglavito zanima.

²⁶ Naime, stalno su neskrivene bile pretenzije nadbiskupije da ovlada dobrima benediktinskog Reda, a slabljenje opatije je započelo već od kraja 14. st., dok nije kao i sve na obali ugašena s dolaskom napoleonske vlasti.

²⁷ Vidjeti: C. Fisković, »Crkva i samostan na Lokrumu« – poglavlje u knjizi *Prvi poznati dubrovački graditelji*, Dubrovnik, 1955., 41-44, s nizom podataka o majstorima kojima radovi do danas nisu pojašnjeni, a kiparskim su umijećem onda vladali mnogi graditelji.

²⁸ Ugrađena je u konstrukciju golemog prozora s južne strane Maksimiljanova ljetnikovca, te ju je C. Fisković, *op. cit.* (27), 47; objavio u vlastitom crtežu koji prenosim. Očekivati je da se jednom izvađi i možda zamjeni kopijom, a original smjesti u davno planirani no, nažalost, još neostvareni arheološki muzej Dubrovnika i okolice.

²⁹ P. Belli D'Elia, *Il Romanico*, Torino, 1982. i drugi članci ili knjige koje sam naveo u ovom radu u bilj. 33. S naše strane Jadrana najpotpuniji je na stolnici Kotora, s kojim kamenarstvo Dubrovnika bijaše višestruko povezano, o čemu je mnogo pisano do zaokruženih konstatacija u kojima već dugo nema većih pomaka. Najveći pak ulomak objavljen u C. Fisković, *op. cit.* (5), 47; čini se da je nestao očekujući da se grada s Lokruma dolično sredi.

Prizor Prikazanja u hramu: sv. Šimun Bogoprimec i Marija s Djetetom

zavičaja.³⁰ Tamošnje je pak radio zajedno s ocem, možda francuskog roda, dok od ovdašnjih imamo samo ulomke s vremenom jako nagrizene, a rečena greda je nedohvatljiva na visini puno kasnije zgrade, pa je ne možemo opipati niti prosuditi je li vlastoručno njegovo djelo, te finalna atribucija zasad izostaje. Međutim je zapažena morfološka podudarnost tih *membra disiecta* s trodimenzionalnim likom orla ili orolava na romanički način modeliranom nosaču konzolne formule, inače uvriježene na onodobnoj arhitekturi apeninskog juga.³¹ Zna se tek da je potekao s Lokruma, no izvorno mu se mjesto ne može ni naslutiti: prozor ili portal, ali je bitno da zajedno s navedenim izrađevinama jasne interne simbolike rasvjetljuje natprosječno visoku razinu skulpturalnog opremanja crkve, koja po njima kao i po ukupnoj svojoj konstrukciji spada stvaralaštvu iz šireg raspona prijelaza iz 12. u 13. stoljeće.³²

³⁰ I. Fisković, »Još o romaničkoj skulpturi s dubrovačke katedrale«, u *Ars Adriatica*, 5, Zadar, 2015.

³¹ C. Fisković, »Les fragments du style roman a Dubrovnik«, *Archaeologia Jugoslavica*, 1, 1955. Usp: P. Belli D'Elia, *Alle sorgenti del romanico – Puglia XI secolo*, Bari 1987.-passim. Konzola je u lapidariju Gradskih muzeja spojena s naknadno nađenim dijelom, te uz zahvalnost konzervatorici Marti Perkić objavljujem fotomontažu.

³² Činjenice da je Dubrovnik zadnjih desetljeća 12. st. nakratko priznavao vlast Normana iz južne Italije, a posve dokinuo naslovno vrhovništvo teme Bizanta, da bi od 1204. potpao pod Veneciju, nisu bitno utjecale na razvoj linije umjetničkog izražavanja i arhitektonskog stvaralaštva okrunjenog crkvom tipa bačvasto nadsvođenih s pojasnicama: I. Fisković, *Secundum more patriae* - crkve propovjedničkih redova na istočnom Jadranu, Zagreb 2016.

Svakako glavnina spomenika očitanih nastavkom donacije engleskoga kralja, a unutar nasljeđa donjojadranskog kulturnog areala odgovara uzletu na jugu Hrvatske prve i najjače opatije. Dugotrajna je njezina povezanost s bogatim Gradom pospješila rast samostana s bazilikom, na kojoj sve upućuje da bijaše sazidana do oko sredine 13. stoljeća ističući se među postignućima zrele romanike sa čitave naše obale.³³ Slijedom elitnom običaju nad glavnim je oltarom imala ciborij, kojem se sačuvali tek podanci četiriju stupolikih nosača, a vjerojatno s njegova vrha potječe novopronađeni jednostavni akroterij.³⁴ Podjednako je zbog općenitosti oblika teško precizirati doba i prvobitni položaj jednog kubičnog, te dvaju sažeto listnatih kapitelića, pa ih samo spominjemo u dokaz raščlanjenosti opatijskih zdanja.³⁵ Usto bi klasturu, koji odrana postojao južno po svoj dužini crkve, mogla pripadati dvostruka glavica embrionalno florealnog obrasca tipološki poznatog iz franjevačkog klastura, sazdanog u Gradu malo kasnije negoli su na Lokrumu obavljane zamašne rekonstrukcije.³⁶ Iako je nemoguće doznati u čemu su se sve sastojale, jer ih arhivski podaci o majstorima koji ih izvađahu po navodi pitanje ne razlažu, nema sumnje da se je moćni benediktinski sklop neprestance likovno usavršavao. Dapače je 14. stoljeće u njemu kao i u Dubrovniku bila etapa intenzivnije građevne i klesarske djelatnosti, no kako je malo koje zdanje preživjelo odonda čitavo sa svom arhitektonskom plastikom, to se magičnijima čine estetske karakteristike artefakta kojem se usredotočujemo.

Ustvari je kapitel zanimljiv već po svojim dimenzijama (v. 32 x 20 x 17 / 42 x 24 cm), koje bezuvjetno kazuju da nije krunio neki od iščezlih stupova podjele crkve na tri broda, a također mu se osnovni oblik ne može zamisliti u sastavu ciborija nad glavnim oltarom.³⁷ No s obzirom da je skulptiran sa svih strana, mora biti da je stajao u prostoru na uglednome mjestu jer to odaje religiozni sadržaj reljefa koji ga rese. Iz njih također proizlazi da nije mogao opstati samostalno, odnosno da to bijahu stavke nekog niza od više idejno suglasnih članova nadohvat prezbiterija. Tražeći mu pak ishodišta u srednjovjekovnom nasljeđu kulturološki srodnog kruga, preostala je gotovo jedina mogućnost da je pripadao ogradi u benediktinskim crkvama obvezatnog kora. Iako su joj temelji nestali s uništenjem

³³ Nikako s time nije povezan sićušni kubični kapitel neizvjesnoga dobnog i položajnog podrijetla. Možda je iz neke jednostavnije zgrade ili pak iz jedne od ostalih crkava koje se spominju u vrelima o Lokrumu. Usp. C. Fisković, *op. cit.* (5), 50, bilj. 12a – navodi sv. Mihovila u Portiću, te sv. Iliju i sv. Cirijaka kao moguće najstarije, a sv. Bartolomeja kao najmlađeg, dok crkvice sa sjevera bazilici uzdržava regionalnu tradiciju bačvastoga svoda s pojasnicama – I. Fisković, *op. cit.* (32).

³⁴ Jednostavno u mramoru klesan kuglasti oblik (v. 10,7, r. 8,8 cm), može biti vrh krova ciborija, valjda iz 14. st., Donji mu je prsten poligonalan, dok podni ostaci ciborija kazuju da je bio četvrtast, pa pomišljamo na još jedan ciborij apulsko – dalmatinskog tipa, koji se na istočnom Jadranu najdulje održavao.

³⁵ Njezino je trajno rasturanje pojačano samom izoliranošću otočkog objekta, a i njegovom otvorenošću, iako se poduzimane mjere za restauraciju – primjerice preostatka slikarija romaničkih oznaka na licu zida u apsidi.

³⁶ C. Fisković, *op. cit.* (27) - navodi imena desetak u to uključenih majstora, odreda slabog umjetničkog značenja.

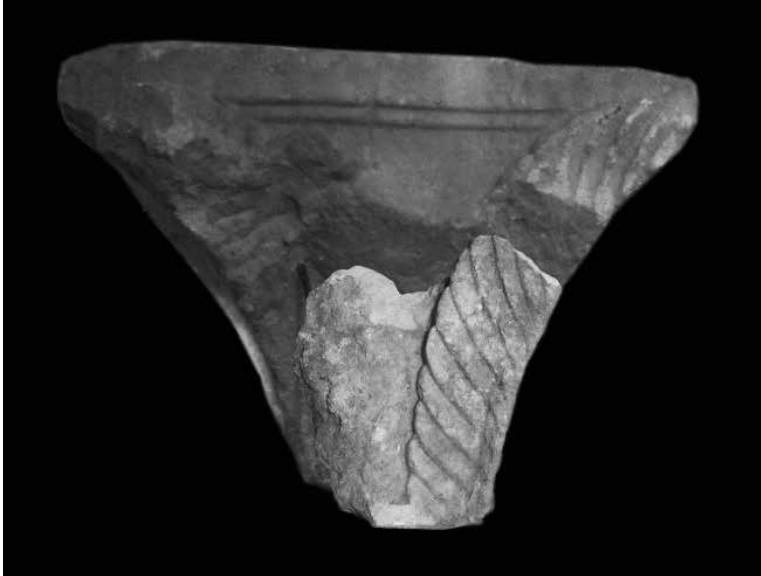
³⁷ Od jednih i drugih ostali su tek temelji ili niski podanci uvjeravajući da im tijela bijahu valjkasta, formatirana prema njihovoj funkciji kao i ukupnoj dispoziciji prostora.

Lik sv. Benedikta

podnice postojeće crkve, na sjevernom njezinom zidu vidi se trag prislanjanja parapetnih ploča, što neminovno odaju položaj iščezlih *cancellae* neizvjesnog ustroja.³⁸ Međutim nam stanovita uporišta pružaju inače iz apuljske romanike poznata rješenja visokih ograda prezbitarija, kojima se temporalno mijenjao oblik, ali je sistem slaganja cjeline bio isti onima koji su od starine rabljeni na kršćanskom Istoku i Zapadu, pa srodan i primjerima iz hrvatske predromanike. Donju im polovicu ispunjavaju ploče pluteja, okomito usađene među pilonima stupaca, koji su visoko gore uz smisleni estetski učinak nosili vodoravnu gredu. Lokrumska crkva je toliko ispražnjena da je uzaludan svaki pokušaj predočavanja njezina totalnog uređenja, pa se je neophodno osloniti na opće uzorke i iz njih hipotetično očitati ulogu ovoga kapitela. Držeći pak da je s njime završavao jedan od nosača zaključne grede šuplje ograde dubokog prezbitarija, vrlo vjerojatno bi njegov format mogao odgovarati takvoj strukturi u proporciji s prostorom. Oblikom pak podsjeća na kasnoantičke dvostrane kapitule, pa je domišljanje izvornog stanja krucijalna točka rekonstrukcije zasnovane na tipološko-morfološkim kao i idejnim značajkama artefakta koji razmatramo.

³⁸ Budući da je kameno popločenje davno nestalo, posve je nemoguće dokučiti tloris cjeline i poredak elemenata.

Kapitel s Lokruma u gradskom muzeju

Posrijedi je djelo koje se poradi vrlo specifičnih kvaliteta ne može gledati ikako drukčije nego posve izolirano, te ocjenjivati isključivo po onome što izravno pokazuje. Ujedno valja ustvrditi kako mu srodnih po bilo čemu u našoj baštini nema: oni sa simboličnim figuralnim detaljima su rađeni po zakonima dekorativne skulpture, a prvi »historizirajući« su tek iz humanističkog doba te profanog sižea, upadljivo ipak na tlu Dubrovnika.³⁹ Međutim, ne niječući mu zbog rijetkosti draž izvornosti, poglavito upozoravamo kako njegova geometrija izmiče od standardnih modela kapitela. Ima oblik krnje piramide no pravokutnog presjeka, jer su mu su kraće stranice nužno odgovarale dimenziji nosača, a duže pratile gredu koja se poprečno pružala na razmeđu prostora lađe i oltara.⁴⁰ Očito prema takvoj funkciji, tijelo kapitela se širi od dna prema gore kosinom koja je jača na bokovima nego na frontama, što ga bez baze i plinte odvaja od arhetipskih klišeja. Usto inače banalno ujednačeni plastični dekor njihova volumena zamjenjuje promišljeno rječiti duboki reljef, no budući da je njime ovijen sa svih strana bez stanke, nije moguće spoznati što mu bijaše pročelje a što začelje.⁴¹ O tome se dade pre-

³⁹ Nakon desetak prve vrste u klastru franjevaca iz sredine 14. st. drugoj spada stotinjak godina mladi par iz trijema Kneževa dvora: Eskulap te Salomonov sud – dobro poznati u našoj znanosti te ih je dovoljno spomenuti

⁴⁰ Budući da je crkva benediktinska, ta je solucija s prostranim korom i bez čvrstih dokaza prihvatljivija spram drugima izlučenim iz epohe ranog kršćanstva, odnosno iz sklopa bizantske umjetnosti.

⁴¹ Po tome se ne odvaja od tzv. košarastih iz primorskih katedrala, nadahnutih fantastikom drvnog bestiarija, ali i zbiljom inspirirane florealne ili zoomorfne pa i antropomorfne tipologije, koja u neotklonjenim simetrijama također podliježe principima primijenjenog kiparstva namijenjenog urešavanju raznih elemenata zdanja sakralne i profane svrhe od romaničkog do postrenesansnoga razdoblja u svoj Dalmaciji.

Pogled iz zraka na benediktinski samostan na Lokrumu

suditi tek po smislu reljefnih prizora koji povratno opet uvjeravaju da je kapitel, ilustrirajući konkretni sakralni sadržaj, bio namijenjen čelnom dijelu obrednog odjeljenja troapsidalne crkve, te da je stajao na prvom lijevom stupcu omogućivši čitanje tog sadržaja po sistemu stripa, kao u starim knjižnim ilustracijama.

S tim pretpostavkama prilazimo nejednolikoj njegovoj kompoziciji koja sadrži sedam čovječjih figura diktatom geometričnog volumena raspoređenih u četiri, odnosno tri međusobno aritmična prizora. Pritom uže strane danog kubusa posve ispunja po jedan statični, a na paru širih je predočeno više sudionika različitih događanja. Uz tu jasnu, kadrom suodređenu diferencijaciju, svi su likovi jednoliko zdepasti: dva na užim stranicama frontalno ukočena, dok se na paru širih razvijaju izgledom slikovitije, krajnje zbijene radnje. Likovi pak odreda imaju velike kruškaste glave s neizražajnim licima, te kratka i disproporcionalna tijela kojima nezgrapnosti pojačava način modeliranja antikizirajuće odjeće, kojoj su nabori sumarno riješeni u širokim potezima upadljivo neujednačene gipkosti. Češće su površinski blago zaobljeni nego plošni, tako da su u pretežnim izbočenjima grafizmi rijetki unatoč svim krutim stilizacijama genetički izraslim iz spona bizantske i južnoapeninske umjetnosti. One se tek mjestimice povode za kretnjama figura nalik lutkama, pri čemu se razaznaju doticaji s nekom crtanom ili slikanom umjetninom,⁴² zatrijeti ograničenom sposobnošću kipara, što se u konačnici svodi

⁴² Poglavito tome navodi plastička obrada u kojoj se rasplinjuje granica između dovršenosti i skicoznosti.

Reljefna ploča s Lokruma

na realizaciju djetinje naivne vizije kakvih drugdje unutar šire prostornog okruženju nema.

Stoga nas najprvo zanima sadržajno dešifriranje prizora koji po svim svojim premisama slijedi lako prepoznatljiv stavak kršćanske ikonografije: prikaz *Navještenja*, koji je inače doktrinarno obligatan početku Kristološkog ciklusa sa sučeljenim likovima *Gabrijela* i *Marije*.⁴³ Uz manja nesnalaženja pri razmjeravanju anatomskih dijelova u profilu, gestikulacije su im suzdržane no vrlo čitke. Krilati i bosonogi Arhanđel s lijeva osvaja prostor noseći glasnički štap na lijevom ramenu, a desnicu pruža u retoričkom činu blagoslova. Preko ramena mu je prebačen kratki rimski plašt, zakopčan kružnom fibulom na prsima, frizura neprilodno rezana s otraga zabačenim uvojkom pod križem na vrhu nerealno prelomljena štapa. Najuvjerljivije mu se modelirano krilo stapa s uzvijorenim krajem plašta, koji naznačuje oblinu tijela odavajući stanoviti iluzionizam koji bez perspektive nije kamenoklesarskog podrijetla. Marija je vitkija u polusjedećem stavu stisnutih nogu s papučama, a blago dignutom ljevicom u profilu pozdravlja nositelja *Radosne vijesti*, dok desnom iza glave dohvaća zavjesu tvrde artikulacije. Pod naponom reduciranog sadržaja sve je uz očiti »strah pred prazninom« postalo živopisnije zahvaljujući pojedinostima koje se - primjerom krupnih očiju s pod-

⁴³ Šire: J. Hall, *Rječnik tema i simbola u umjetnosti*, Zagreb, 1991., 219, a na str. 60 naglašava da su Gospin kult naročito širili benediktinci od sredine 12. st. a po kalendaru zbivanja oko lokrumskog samostana - A. Marinković u Elaboratu obnove – promjena titulara sv. Benedikta u posvetu Gospi mogla bi se vezati uz rekonstrukcije crkve, što su uslijedile tijekom druge polovice 12. st. pa nadalje. Kako bilo da bilo, dani bi prikaz Djevice bio vrlo rani primjer sadržaja scene Navještenja kojim se Djeвица poistovjećuje sa Crkvom – šire: G. Heinz-Mohr, *Lessico di Iconografia cristiana*, Milano 1982., 216 i d.; Za »ranu« dataciju djela držimo na umu reljefe istog sadržaja sa zvonika splitske i portala trogirске katedrale, nastale od početka do sredine Duecenta.

Reljefna greda s Lokruma (crtež Cvita Fiskovića)

vostručenim kopcima i jakim obrvama - ponavljaju na svim figurama. Uglavnom prevladava neobična mješavina realističkog pristupa i intuitivnog klesanja, čemu u medievalnoj skulpturi nema puno analogija, te je riječ o djelu koje je formalno tek malo naprednije od dometa rane romanike, no retardirano spram zreloj na stupnju prve polovice 13. stoljeća, ako je zadržimo odlučnom za gradnju lokrum-ske crkve.

Drugome scenskom reljefu je kompozicija znatno složenija budući da sadrži tri lika u istom planu, ali i jedan sadržaju nesumnjivo bitan arhitektonski element. Napose po njemu, ali i po rasporedu i stavovima figura utvrđuje se prizor *Prepoznavanja Božjeg sina u jeruzalemskom hramu*,⁴⁴ od svećenika sv. Šimuna, uobičajeno zabrađenog. On stoji pod prelomljenim lukom ciborija i podređen njegovoj veličini pruža ruke prema *Djetetu*, kojeg nosi *Majka* obuhvativši mu obim rukama blago povinuto tjelešce. Tako smišljeni ili zadani splet tijela i udova, te jednako dimenzioniranih svih glava više nego sličnih lica, izazvao je stanovitu optičku gužvu, koju prividno razrješava još bizantizirajuća manira oblikovanja tkanina, kadšto oštro rezanih ali s redovito paralelnim profilima nabora. Simptomatičnu je formulu doseglo zarotirano praćenje izduljene *Marijine* desne ruke s plaštem, koji joj se spušta s glave lišen realnosti te sukobljava s istini vjernijom deskripcijom Kristova haljetka. Štoviše, njegov je lik i ikonografski najkorektniji dočim kao idejno najvažniji jedini na kapitelu ima oko glave aureolu, i to s ucrtanom križem kako je propisano. Ne uvažavajući uglatost kubusa, na bočnoj strani tik iza *Gospina* isturenog lijevog lakta slijedi starački pognut muškarac bez atributa, ali zbog bolje sačuvanosti prepoznatljiv kao *sveti Josip*.⁴⁵ Naime, on je po Evandelju pratio ulazak Svete obitelji u hram, a u vlastitom polju izdvojeni njegov lik kao da je predstavljao jači kiparski izazov, te mu je fizionomija do tančina razrađena u kvaliteti koja nadilazi obradu ostalih. Na svoj način to se ponavlja i na suprotnoj strani kvadratičnog kapitela, gdje je britkim izražavanjem

⁴⁴ Prema Evandelju - Lk. 2,25. - njemu je Duh Sveti objavio da neće vidjeti smrti dok ne vidi Mesiju Gospodnjega, pa je taj u hagiografiji napeti psihološki trenutak bio omiljena tema figuralnih umjetnosti od ranog kršćanstva kroz čitav srednji vijek: G. Duchet-Suchaux, *La Bible et les saints*, Paris 1990. 266-268.

⁴⁵ Njegovo je ruho istovjetno Šimunovom - znači da nije svečano svećeničko, koje se običavalo od 14. st. - J. Hall, *op. cit.* (43), 272-273. - što ima određeno značenje za datiranje kapitela s neutajenim pojedinostima nalik provjerenima u slikarstvu istočnog Mediterana i šireg područja. U napisima pak o spomenicima Lokruma, *op. cit.* (5), bilj. 6 i 27. - dvojilo se potječe li iz 11. ili 14. st. jer se vidio samo mali dio njegove površine na kojem je »gotički luk« ciborija izazivao bio povod takvom upitu, a par shematski artikuliranih ljudskih lica je stilski krajnje neodredivo

predočen uspravljeni muškarac u redovničkoj odori i s njome pokrivena glave. Utjelovljujući jednostavni ton strogo monaške askeze, znakovito nema bradu niti brkove, te više nego vjerojatno predstavlja *sv. Benedikta* – slavnog utemeljitelja Reda i naslovnika samostana na Lokrumu.

Završno se, dakle, »najstariji poznati historizirani kapitel na našoj obali« može smatrati radom pojedinca kojeg više zanima pripovjedna organizacija zadane forme nego oponašanje zbilje, u čemu nije bio jako vješt. Latio se ipak zahtjevnog zadatka izrade kamene jedne slike religijskog smisla i sadržaja lišenoga mistike za postavu na fronti odjeljenja kora u crkvi benediktinskog samostana slabo otvoreno javnosti. Budući da je pritom s uvjetno siromašnom imaginacijom težio predstavi korijena kršćanske Spoznaje, smije se njegovom radu pretpostaviti nedostatak ondašnjim kiparima svojstvene svijesti o stvaranju nečeg »božanskog«. ⁴⁶ Ujedno se razabire osobna njegova bliskost s temama prikazbi što opravdava ikonografsku korektnost, dok relativnu spontanost rada obilježuje stanovita samozataja – tzv. »benediktinski blagoslov«.

Drugim riječima: po svoj je prilici autor kapitela bio pripadnik monaške zajednice u kojoj se ljudski rad uz dozu samoodricanja shvaćao i cijenio istovjetnim obraćanju Svevišnjem gospodararu univerzuma. Načelno je to bez iskazivanja višeg likovnog umijeća bilo dovoljno za preobrazbu izričaja iz ranosrednjovjekovne plošnosti u stvarnosniju plastičnost, ali je objekt koji sve to opredmećuje po prvoj zamisli i narudžbi znakovito podignut k svodu crkve. Usto je i saglediv s više strana; s jedne civilnim pohoditeljima otočkog svetišta, a s druge više puta svakog dana i noći u koru na zajedničkim službama okupljenim samostancima, kojima kamene slike s pročelja prostora posvećenih liturgiji bijahu predmetom svojevrsnog zaloga i zavjeta. Posljedično su uglovi kvadratičnog volumena zaobljeni i obuhvaćeni reljefnim jedinstvom figuralne predstave slobodnog ritma, ali za praćenje tih htijenja i postignuća u drugim medijima nedostaje mjesnih uzora, u koje se je tvorac kapitela bez pravovaljane kiparske naobrazbe morao ugledati. Ujedno se odmaknuo od strujanja 13. stoljeća, već presahnulih u dubrovačkoj sredini, te produbio opseg lokalnih snalaženja pri susretanju s realizmima novog tipa, tako da se glavnina odlika ukupnog rada – po mojem mnijenju - vezuje uz opće težnje i iskustva u 14. stoljeću vladajućeg izraza.

No, s aspekta domaće povijesti umjetnosti tu se izvršio jedan prevratni, po mnogome sudeći i jedinstveni čin, budući da je na glavice stupova korne ograde prenesen sadržaj koji bijaše tipičan frontalnim pločama niskih ograda oltara. ⁴⁷ Doduše, ne zna se koliko je ukupno na Lokrumu bilo takvih kapitela, jesu li uopće bili uslikovljeni i što na njima bijaše prikazano, ali treba podsjetiti da je temat *Kristova djetinjstva* predočen na plohozezbama znamenitih pluteja iz crkvice Sv. Nedjeljice u Zadru. ⁴⁸ One se, pak, s dva sukladna primjera vrjednuju ključnima za

⁴⁶ O tome teoretski raspravlja M. Schapiro, *Sull atteggiamento estetico nel arte romanica*, *op. cit.* (15), bilj. 11.

⁴⁷ Odavno uobičajene bijahu kao *topos* opreme kršćanskih crkava svojstvene Istoku i Zapadu.

⁴⁸ U svoj domaćoj literaturi se jednoznačno smatraju ostvarenjem iz sredine 11. st. Usto je bitno da bez tih ograda crkve nisu mogle funkcionirati, pa su pogotovo u samostanski-

Akroterij s ciborija

prijelaz iz posljednje faze predromanike u ranu romaniku na istočnom Jadranu, pa u tom kontekstu gore obrađenom djelu raste značenje iako je fragment cjeline o kojoj se malo znade. Tome nezavisno, reljefni kapitel predstavlja iskorak iz stare morfologije dočim u detaljima na liku *Gabrijela* poseže minucioznoj deskripciji,⁴⁹ a uspješno sugerira fizičnosti ljudskog tijela pod ruhom kad prati pokrete udova bez prostorne perspektive. Ustvari se time nadoknađuju vremenski slabo određive ikonografske općenitosti i naglasak stavlja na karakter oblikovanja koji potire svaki dodir s dometima ranije skulpture iz srednje Dalmacije.

Sve to opet treba gledati u okviru činjenice da se iznosi tematika na kojoj Crkva dogmatski počiva, što je načelno nalagalo širu eksplikaciju na većem broju plastičnih slika, koje se udaljiše od fantastično-simboličnih prikaza relevantnih doba oblikovanja prvog lokrumskog svetišta. Uglavnom se kapitel čini nužno smatrati nešto kasnijim od postojeće Gospine crkve, dapače i mladim od dekora njezina nestalog apsidalnog prozora na tragu djelovanja majstora Eustasija kao bjelodanog prijenosnika romaničkog izraza iz Apulije. Međutim, dokle god se ne sazna ima li igdje srodnih djela, moguće je kazati da je ustroj visoke ograde kora s neobično izduljenim i oploštenim kapitelima plod idealnog suživota samostana i otoka, što je potaknulo osobita rješenja izvan striktnih tradicija regionalnog stvaralaštva.

Također računajući na sporost umjetničke evolucije u provincijalnoj sredini, za rasvjetljavanje podrijetla analiziranog artefakta nedostaje nam i drugih upori-

ma smišljane i oblikovane zajedno s arhitekturom: I. Fisković, »O unutrašnjem uređenju samostanskih crkava na istočnoj obali Jadrana«, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* (=PPUD) 39., 2005., 227 – 269.

⁴⁹ Upravo nas to uvjerava da je nastao u samostanu po sitnoslikarskoj ilustraciji neke obredne knjige, koje su u doba njegove izrade mogle već imati itekako razvijene slikovne priloge. Pamtimmo k tome kolika bijaše njihova važnost za razvoj zidnog slikarstva, a i primijenjenog kiparstva kojem lokrumski rad nepretenciozno pripada.

šta, u prvom redu sitnoslikarskih radova iz kojih se čine izlučeni neki njegovi detalji. No, kako je knjižna ostavština lokrumskih benediktinaca davno raznesena, nema načina saznati je li možda u njoj bilo ilustriranih kodeksa koji bi slijedom običaja nadahnuli izvođače kamenih slika u namještaju crkve. S druge strane, ne samo uslijed poznatih povijesnih stradanja, dubrovačko okružje zjapi prazninom radionički prepoznatljivih djela iz 12. ili 13. stoljeća pa nedostaje građe za iole valjane mjesne usporedbe.⁵⁰ K tome je na neki način znakovito da ih je nemoguće ocartati i s reljefima koji su preostali na portalu benediktinske crkve *sv. Marije na Mljetu*,⁵¹ što zasad još izmiču poblížem vremensko- stilskom određenju. U stvari je za njih, kao i za lokrumski kapitel vrijedno zapaziti kako stoje na granici u naravi pričljivih, no oblikovno zamalo primitivnih rukotvorina za valorizaciju kojih nema stalnih estetskih kriterija. A to bi samo po sebi eventualno značilo da su po navadama Reda na djelu mogli biti i samouki poslenici kamenarstva pridošli iz ostalih benediktinskih centara na Jadranu ne rukovodeći se kanonima niti normama temporalno vladajućih pravaca.

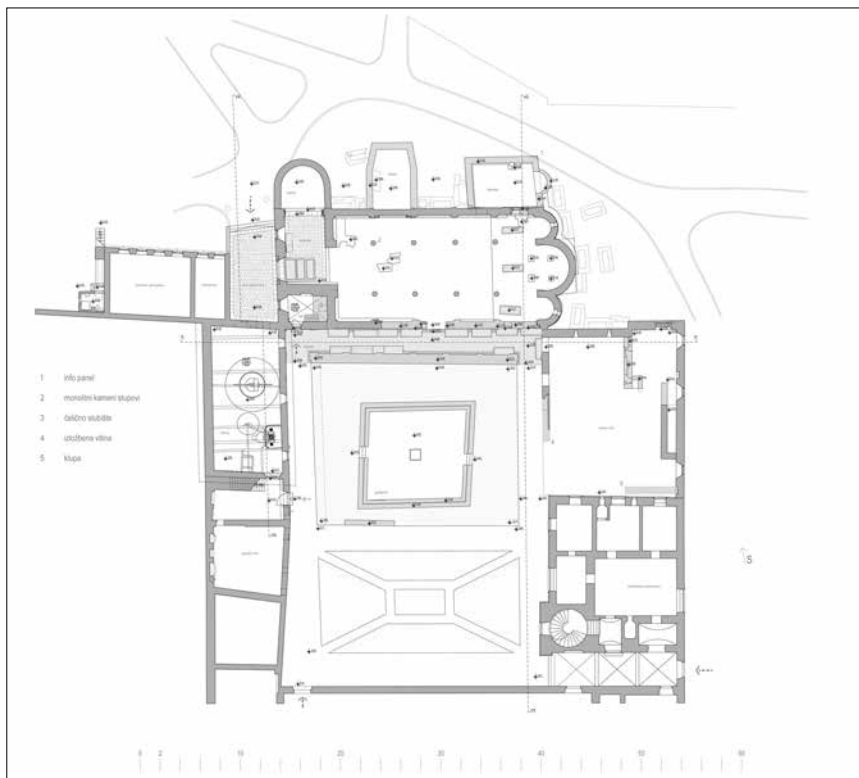
Svakako je anonimni autor našeg kapitela u njegovo ostvarenje unio neke pojedinosti, koje po iskustvu motrenja djela bilo koje grane figuralne umjetnosti dopuštaju steći uvjerenje o okvirnoj pripadnosti prilično razgovijetnom trenutku razvoja stila. U tom smislu, naime, treba uvažiti oblik ciborija kao znamenama Hrama na prizoru *Gospine predaje Djeteta u ruke sv. Šimuna Bogoprimca*, jer izgleda rječnikom i obradom izišao iz dobnih okvira građenja na Lokrumu vidljive crkve.⁵² Osim što mu je arkadni luk ciborija prelomljen na gotički način, cizelerski su rađeni i kapiteli mada nisu baš razgovijetni uslijed škrtog klesanja. Istog su značenja još neke formalno sporedne tančine, kao što su tvarne mekoće krila i stražnjih skuta *Arhandela* ili pak zavoji zastora koji dotiče od njegova dolaska zbunjena *Djeвица Marija*. Redom se radi o narativnoj deskripciji, koja je bliža izričajima gotičkog nego romaničkog doba i ukusa, bez obzira s kojeg i kakvog su predložka preuzeti.⁵³ Presudno je ne samo koliko ti sitni detalji odudaraju od

⁵⁰ Nema ih razvidnih ni na ostalom primorju - usporediti: J. Belamarić, »Romaničko kiparstvo«, u *1000 godina hrvatskog kiparstva*, Zagreb 1997. i dr.

⁵¹ Vidjeti: C. Fisković, »Spomenici otoka Mljeta«, u B. Gušić i C. Fisković, *Otok Mljet naš novi nacionalni park*, Zagreb 1958. – uz upozorenje da su tamošnje reljefne figure u svakom pogledu potentnije, ali i mogućnost da su derivacije stvaralaštva iz Monte Gargana ili Tremita bez tijesnih dodira s Apulijom.

⁵² Znatnije je renovirana sredinom 14. st. – C. Fisković, *op. cit.* (27), 42. - no s obzirom na narav zahvata – obnova svodova, kao i osobe izvođača: jedini znatniji »magister Bonifacius petrer« - malo je povoda pomisliti da je neki od tih vanjskih djelatnika izradio kapitele ograde kora: vjerojatno bi bili likovno umješniji. Nije međutim isključeno da je ograda tek ili baš tada nastala, to više što A. Marinković, *op. cit.* (9), bilj. 42, 77, otvara mogućnost preimenovanja crkve s posvetom Bogorodici. Ona pak jest protagonist obaju prizora, ali se ne čini adekvatno naglašena bilo čime – Iako se i to može smatrati kreativnom ograničenošću zadatku nedoraslog autora reljefa, ipak bi presmiono bilo i samo hipotetički sve na ogradi nepoznate nam prizore vezati uz Gospu. Takvih primjera nema u kiparskoj i slikarskoj baštini Dalmacije, tako da jača pretpostavka o predlošku iz minijatura obrednih knjiga koji je uslijed povećavanja, ali i reduciranja kompozicije u klesarskoj izvedbi izgubio izvorne vrsnoće – usporediti konstataciju iz bilj. 46.

⁵³ Predmijeva se da je lokalni tvorac kapitela bio nadahnut oblikom ciborija u istom prostoru

Tlocrt crkve sv. Marije na Lokrumu

ukupnog oblikovanja sceničnih reljefa, nego i to što nisu suglasni sumarnosti modeliranja svih likova, koji po sebi nisu arhaični, ali se čine arhaizirajućima jer ih je zanatski nesavršeno oblikovao jedan od sudionika »kućne radinosti« reformnih benediktinaca. A njegova se vizija čini umjetnički »naivnom« naprosto zato što u strogoj monaškoj ambijentu i po mentalitetima poznog srednjovjekovlja izvan urbanih središta nije niti mogla biti drukčija.

Naposljetku bi trebalo zaključiti da »najstariji historizirani kapitel na našoj obali« nije toliko star koliko se doima, premda to ne remeti saznanja da je dosad prvi poznati iz srednjeg vijeka u istom prostoru. U odnosu na korjenito mu različitu arhitekturu otočke crkve, koja je u cjelini lišena svake rustičnosti, mogao je biti načinjen dosta kasnije kao nosač možda i drvene, a ne baš nužno kamene grede. Nažalost, o takvim se tvorbama u nas malo znade jer nisu dovoljno proučavane, a o njima ni nema dosta uputnih dokumenata; jedino je sigurno da su u ranom

ru, lako moguće već gotičkim kakav u 14. st. bijaše stekla crkva sv. Dominika, a i sv. Vlahu u Gradu, za koje se ne zna jesu li slijedili romanički lanac tzv. apuljsko-dalmatinskog tipa, zasvjedočen u više primjera počevši od uvjerenja da je jedan iz sredine 13. st. bio i u dubrovačkoj katedrali sv. Marije Velike. Vidjeti: I. Fisković, *op. cit.* (30), također i *op. cit.* (32) - ili su se okrenuli modernijem čitko mletačke inspiracije, kakav je jedino ostao u zadarskoj katedrali, a na našem reljefu minijaturno predočeni mu je posve sličan.

srednjovjekovlju ugledom na kasnu antiku duž primorja bile oblikovane brojne oltarne ograde s trabeacijama, te da su u samom Dubrovniku postojale formalno im srodne korne ograde i gotičke i renesansne u nekoliko strukturalnih inačica.⁵⁴ No puki pozivi na ta djela ne rješavaju problematiku kapitela kojeg predlažem vidjeti u sastavu *Gospine crkve* na Lokrumu, smatrajući ga ostvarenjem likovno slabo obrazovanog pojedinca bez istančane skulptorske darovitosti.

Krajnje u takvoj ocjeni možda može pomoći i dispozicija reljefnih prizora dočim je ikonografski začetni iz temeljnog ciklusa kršćanske vjere okrenut prostoru za laike, dok se prvo osvjedočenje *Božjeg sina na zemlji* gleda iz liturgijskog. Premda nema sumnje da se dopunjavahu u istom cilju, uvjetno bi mogli sadržavati dvije razine pobožnosti. Sveudilj utvrđivanju takve simbolike nedostaje bližih dokaza, iako ostaje uvjerenje da je kult Bogorodice nadjačao drevnije, povukavši i promjenu titulara crkve u doba kojem smo skloni pripisati nastanak reljefa.⁵⁵ Neizvjesno je ipak koliko se to odrazilo u ukupnom uređenju crkve, koja je doživjela više preinaka prateći mijene što su samostanski sklop na prelasku iz 15. u 16. stoljeće učinili natprosječno reprezentativnim, shodno njegovom prestižu u Dubrovačkoj Republici.⁵⁶ Tada su mu dograđena monumentalna krila novoga drugog klaustura, a prvotna je crkva s pripadajućim joj malim klaustrom oko cisterne vjerojatno preživjela do Velike Trešnje na početku druge polovice 17. stoljeća. Sva je prilika da je taj udes konačno rastrgao zajednicu »crnih benediktinaca«, koja se više puta pokušala vezati s jakim institucijama svojeg Reda u Italiji,⁵⁷ no bez uspjeha te je postala teretom štedljivoj upravi Dubrovnika. Na kraju povijesno dugoga puta ona se, onemoćala s padom Republike, spram Lokrumu mačehinski podnijela kad ga je prodala privatnicima, tako da je sa zdanjima zamrlog samostana prelazio iz jednog vlasništva u drugo, što je pospješilo rasturanje njegove baštine.

⁵⁴ Mahom rađene kasnije od uglednijih majstora bijahu složenije i prodičene figuralnom skulpturom: u crkvi sv. Vlaha od Bonina iz Milana oko 1420., a potom po ugledu na nju u katedrali od Petra Martinova, pa još i u crkvi sv. Franje od braće Petrovića sa skromnijim reljefima na plutejima, najposlije i u crkvi sv. Roka zalaganjem majstora Jakova de Spinisa, što je tvorilo na obali najbogatiji no nažalost nestali fundus.

⁵⁵ A. Marinković u dokumentaciji elaborata - nav. bilj. 52. Ustvari se 1357. g. javlja »*monasterium sanctae Mariae lacromensis*«, dok I. Ostojić, n.d. 423.- piše da se i u 13. st. zvao »*monasterium sanctae Mariae seu sancti Benedicti*«, čak smatrajući da to dokazuje postojanja dviju crkava (?!). Svakako to nisu jedine razročnosti u arhivskim vrelima o Lokrumu, ali s obzirom još na zavjet Ričarda I. posveta same crkve Bogorodici bi se mogla uzeti izvornom, a višestrano u kršćanstvu prejaka teško da je podlijejala mijenama.

⁵⁶ Zacijelo su njezine vlasti dale potpore svim zahvatima i na prednjem dijelu oko kojih su se angažirale radionice prepoznate na reljefu *Navještenja* u luneti jednostavnoga glavnog portala: I. Fisković, »Dubrovački kipari Leonard i Petar Petrović«, *Zbornik u čast Vladimira Markovića*, Zagreb 2009., 165 – 197. Ponavljanje pak teme s kapitela korne ograde u luneti renesansnog portala općenito uzimamo potvrdom privrženosti Reda sv. Benedikta inače u svoj Europi 11. st. pojačanom kultu Bogorodice. V: *Leksikon ikonografije, liturgika i simbolike zapadnog kršćanstva*, ur. A. Badurina, Zagreb 1979., 163. Isti je pak kult bio vrlo popularan i u 14. st. ali prizori s kapitela nisu iz Marijine hagiografije, nego iz svetopisamske teologije vezane uz Kristovu osobnost, čije su moralne vrline benediktinci držali sebi najuzornijima: S. M. Chenu, *La teologia nel Medio Evo*, Milano, 1972.

⁵⁷ O tome opširno I. Ostojić, *op. cit.* (4), 424 – 430.

Začelje s tri apside

Daljnji planovi oživljavanja otočića i svi projekti njegova uklapanja u razdramanu novovjekovnu ekonomiju izgubili su svoju opravdanost, a slavna mu predaja ne bijaše dovoljna da se održi na sebi doličnoj razini. Zasad nema točnih obavijesti kako se je sve to odrazilo u strukturama očito zapuštene srednjovjekovne crkve, ali se njezino neumoljivo propadanje raskriva po mjestu nalaza kapitela o kojem govorimo. Posve obezvrijeđen i odbačen, poslužio je tek kao obična građa pri zidanju neogotičkog ljetnikovca austrijskog nadvojvode kojeg je zla kob maknula od Lokruma, te nije dovršio svoju težnju uređenja otočića u prostor užitka. Od tog sjajnog programa ostao je tek dio perivoja,⁵⁸ kojemu su samostanske ruine valjda trebale biti romantični ures, ali je i tu zamisao pregazilo nemilosrdno vrijeme, te im krhke integracije danas jedva opstaju pod štitom zakona o kulturnim dobrima. Odskora je »Društvo prijatelja dubrovačkih starina« poduzelo sustavnu obnovu ostataka spomeničkog sklopa, pa mu s otvaranjem i male zbirke povijesnih uspomena pruža perspektivu bolje budućnosti. Ovdje je, međutim, odsudno bilo pokazati koliko se oko jedinstvenoga figuralnog kapitela oplelo zagonetki, koje je proizvoljnom igrom začinio bezimeni neki maštoviti zidar kad mu je pri ugradnji u velebno novovjeko zdanje ostavio vidljivim jedan dio reljefa s tri sićušna ljudska lica. Ona su izazvala pozornost znatiželjnika uz potrebu proučavanja, kao i tumačenja umjetnine možda i nekim drugim metodom usmjerenim traženjima eventualno srodnih koliko unutar toliko izvan prostora jadranske Hrvatske.

⁵⁸ A. Ničetić, Lokrum, povijesno-kulturne znamenitosti i prirodne ljepote otoka, Dubrovnik, 2008.

IL PRIMO CAPITELLO FIGURATIVO MEDIOEVALE A RAGUSA

Igor Fisković

Sull'isoletta di Lokrum (Lacroma) vicino a Dubrovnik (Ragusa), è stato recentemente ritrovato, nel contesto della ristrutturazione dell'antico monastero benedettino, un capitello di tipologia eccezionale sulla costa croata. Si tratta del capitello di una colonna a forma di piramide tronca e piatta, i cui lati sono tutti ricoperti di figure a basso rilievo, senza cornice. I rilievi rappresentano due scene canoniche: L'Annunciazione e La Presentazione al tempio, e la figura a se stante di San Benedetto, santo titolare dell'abbazia fondata nell'anno 1023/5. Della sua prima chiesa sono rimasti solo frammenti in pietra decorati a intreccio (*pleter*) dalle evidenti caratteristiche delle botteghe di scultura ragusee.

La costruzione, invece, della seconda chiesa – una basilica a tre navate di stile romanico, è storicamente legata al voto del re inglese Riccardo Cuor di Leone, che nel 1192 tornando dalla Terra Santa si salvò su Lokrum da una tempesta di mare. Riconoscente, fece una donazione all'abbazia, ma il denaro fu destinato dal comune di Ragusa, proprietario dell'isola, alla costruzione più monumentale del duomo di Santa Maria Maggiore. Vi erano allora attivi maestri delle Puglie, primo tra loro Eustasio noto come l'architetto del duomo della natale Trani, ma la sua opera andò distrutta nel catastrofico terremoto del 1667. Solo alcuni rilievi narrativi superstiti sono formalmente simili ai frammenti decorativi dalle rovine della chiesa su Lokrum, ma il capitello citato non è del tutto analogo stilisticamente.

Per questo se ne discutono qui l'origine e la provenienza, proponendone la relazione con le sculture di Monte Gargano, da dove erano giunti passando per le isole Tremiti i fondatori del convento ed altri legati a Monte Cassino. Tuttavia la potente abbazia ebbe un destino molto burrascoso, e all'abolizione dell'ordine benedettino sotto Napoleone tutta l'isoletta fu venduta alla famiglia imperiale degli Asburgo intenzionati a trasformarla nella loro residenza estiva. Il progetto non fu mai portato a termine, e nel rifacimento romantico intrapreso furono dispersi anche tutti gli arredi della sua chiesa intitolata alla Madonna, ed è oggi impossibile sapere la collocazione originale del capitello casualmente ritrovato.

Analizzandone la forma, e le caratteristiche morfologiche ed iconografiche l'autore di questo testo propone di considerarlo parte della trabeazione del recinto presbiteriale, precisamente elemento portante dell'architrave sulla facciata del coro. A ciò corrisponderebbe la sua formula geometrica, ma anche il contenuto delle scene a rilievo per le quali appartiene ai »capitelli istoriati«, inesistenti in Dalmazia, e di cui questo esemplare sicuramente medioevale sarebbe il più antico che si conosca. L'autore ritiene, inoltre, le forme del tutto arcaicizzanti come il risultato dell'attività di un benedettino anonimo del XIII secolo, non esperto nell'arte, che probabilmente imitò il modello dipinto di un codice illustrato. Dalle comparazioni con altri esemplari di scultura decorativa provenienti dalle rovine su Lokrum si possono anche definire le caratteristiche generali della plastica del periodo romanico maturo sulla costa meridionale dell'Adriatico orientale.